

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ, ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MINORS CONDEMNED TO DEPRIVATION OF LIBERTY

Жулковський В.В., к.пед.н.,
доцент кафедри кінології

Територіально відокремлене відділення «Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби»

Ковальська П.Г., старший викладач центру спеціальної підготовки

Територіально відокремлене відділення «Хмельницька філія Академії Державної пенітенціарної служби»

Стаття присвячена аналізу соціально-психологічних особливостей неповнолітніх засуджених до позбавлення волі. Виокремлюються загальні особливості особистості засудженого та обумовлюється важливість аналізу проблем особистості засудженого у пенітенціарній психології із врахуванням єдності соціального, психологічного та фізичного аспектів. Визначається, що особистість засудженого – це конкретна людина, яка відбуває покарання та розглядається крізь призму її соціальних якостей. З загальної категорії засуджених виокремлено категорію підлітків, що зумовлено їх віковою ознакою та обумовлює наявність якостей, властивих у певний проміжок часу із врахуванням особливостей психології в даному віці. Характеристика засуджених підліткового віку, доводить що їм властиве спотворене сприйняття моральних, емоційних та вольових якостей. Негативні, з суспільної точки зору, якості набувають для них позитивного значення. Визначено особливе місце відносин із батьками, родиною, які можуть бути неоднозначними (від доброзичливих, чуйних до навпаки, жорстоких та ворожих). Перебудова системи відносин підлітка має проблеми як зовнішнього, так й внутрішнього характеру та багато в чому залежить від підтримки їх рідними людьми. Саме при негативному ставленні до батьків процес виправлення особистості підлітка-засудженого багато в чому залежить від наявності таких якостей, як сміливість, витримка, самостійність, наполегливість, рішучість, які необхідно розвивати у процесі виховання правопорушників. Підкреслено роль мікросередовища, у якому перебувають підлітки впродовж відбування покарання, оскільки в середовищі засуджених підліткового віку домінуючу роль відіграє фактичне спілкування (спілкування заради спілкування), яке найчастіше є переказом різних життєвих подій, в яких фігурують бійки, зв'язки з злочинними групами тощо.

Ключові слова: неповнолітні, позбавлення волі, установа виконання покарань, соціально-психологічні особливості, засуджені, пенітенціарна психологія.

The article is devoted to the analysis of socio-psychological characteristics of juveniles sentenced to imprisonment. The general features of the convict's personality are singled out and the importance of the analysis of the convict's personality problems in penitentiary psychology is determined, taking into account the unity of social, psychological and physical aspects. It is determined that the personality of the convict is a specific person who is serving a sentence and is considered through the prism of his social qualities. From the general category of convicts, the category of teenagers is singled out, which is determined by their age and determines the presence of qualities inherent in a certain period of time, taking into account the peculiarities of psychology at a given age. The characteristics of the convicts of adolescence prove that they have a distorted perception of moral, emotional and volitional qualities. Negative, from a social point of view, qualities acquire a positive meaning for them. The special place of relations with parents, family, which can be ambiguous (from benevolent, sensitive to the opposite, cruel and hostile) is determined. Reconstruction of the adolescent's relationship system has both external and internal problems and depends to a large extent on the support of their relatives. It is with a negative attitude towards parents that the process of correcting the personality of a convicted teenager largely depends on the presence of such qualities as courage, endurance, independence, perseverance, and determination, which must be developed in the process of educating offenders. The role of the microenvironment in which teenagers are while serving their sentence is emphasized, since actual communication (communication for the sake of communication) plays a dominant role in the environment of teenage convicts, which is most often a retelling of various life events that include fights, connections with criminal groups, etc.

Key words: minors, deprivation of liberty, institution of execution of punishments, socio-psychological features, convicts, penitentiary psychology.

Кожна особистість завжди є особливою, що поєднує у собі певні соціальні та індивідуальні якості, у яких відображаються соціальні відносини, що склались у суспільстві. Будучи особливою, кожна особистість втілює в собі відбиток тих суспільних умов, в яких вона живе та діє як свідомо, суспільна істота. Щодо засуджених, їх своєрідність проявляється насамперед у їх психічних особливостях: характері, здібностях, інтересах, установках, відносинах, які формуються впродовж певного часу та знаходять свій вияв у їх діяльності. На їх розвиток значний вплив має те мікросередовище (найближче і безпосереднє оточення), в якому відбувається життєдіяльність індивіда.

У той же час навряд чи можна повністю погодитися з думкою вітчизняних та зарубіжних кримінологів та психологів про те, що у осіб, які відбувають кримінальне покарання за скоєння злочину, наявні особливі якості, особлива психологія, які роблять їх несхожими на законслухняних людей. Наукою було доведено, що немає «ні злочинної психіки, ні злочинної спадковості» [1].

Ймовірно, не можна зводити поняття «особистість засудженого» лише впливу її соціального оточення,

сукупності виконуваних нею соціальних функцій у місцях позбавлення волі. Неправильно протиставляти соціальний та психологічний аспект, оскільки соціальний вплив позначається через психологічну складову, що, своєю чергою, є результатом минулого соціального впливу. Таким чином, підхід до проблеми особистості засудженого у пенітенціарній психології включає єдність соціального, психологічного та фізичного.

Говорячи про особистість злочинця чи засудженого, ми маємо на увазі соціальне становище людини та виконувани нею соціальні функції (ролі). Зазначимо, що, потрапивши після засудження до місця позбавлення волі, злочинець починає виконувати інші соціальні ролі, ніж раніше. Вони впливають із вимог режиму, трудової діяльності, навчання тощо.

У вітчизняній психології досить чітко сформульовано положення про те, що умови життя людей, психологічна атмосфера, характер взаємозв'язків індивідів багато в чому визначають їхню поведінку та діяльність.

Відмінні риси особистості впливають із статусу засудженого, вину якого встановлено набранням законної

сили вироком та зобов'язавши його відбути визначене покарання. Крім того, статус засудженого призводить до вступу його у нові суспільні відносини та виключення з тих відносин, які характеризували його як особистість попередньо. Особливості його становища полягають у наступному:

- обмеження переліку речей, якими можна скористатися (спеціальний перелік);
- регламентація продуктів харчування;
- норма житлової площі;
- зміна виробничих відносин (тривалість робочого дня та кількість днів відпочинку);
- неможливість вибору роботи за власним бажанням;
- особливості у нарахованні заробітку;
- обмеження у сфері права і свободи (обшуки, огляд) тощо.

Отже, особистість засудженого – це конкретна людина, яка відбуває покарання та розглядається крізь призму її соціальних якостей.

Особливою категорією завжди виступали підлітки, що зумовлено їх віковою ознакою, яка обумовлює наявність якостей властивих у певний проміжок часу.

Так, для підлітків характерні прагнення до незалежності від дорослих, підвищена емоційність, прагнення до об'єднання у групи однолітків, юнацький максималізм тощо, які властиві як неповнолітнім взагалі, так і засудженим, які відбувають кримінальні покарання.

Суперечності цього віку в основному зумовлені розбіжністю між самооцінкою оточуючих, рівнем прагнень, індивідуальними можливостями, власною поведінкою та суспільними вимогами, між уявним та дійсним. Останні разом із несприятливим вихованням сприяють формуванню в неповнолітніх правопорушників негативних якостей характеру, мотивів поведінки, зумовлюють вступ підлітка на асоціальний шлях. Це проявляється у деформації моральних, емоційних та вольових якостей, асоціальних установках, гіпертрофованих потребах, негативних звичках, рисах характеру, вузькогрупової спрямованості особистості засуджених підліткового віку. Наприклад, значна кількість неповнолітніх вчиняють злочини у стані алкогольного сп'яніння та, як правило, у групі [2]. Вони часто носять «немотивований» характер, коли правопорушник не в змозі пояснити мотивів власної поведінки («за друзів», «як усі» тощо).

Вчинений злочин тягне за собою позбавлення волі, внаслідок чого неповнолітні опиняються в новій життєвій ситуації, в якій вони змушені оцінювати себе та вчинений злочин (вважати справедливим або несправедливим кримінальне покарання; усвідомлювати, визнавати чи ні свою вину тощо); вступаючи в незвичні для них кримінально-виконавчі відносини.

Характеризуючи засуджених підліткового віку, необхідно зазначити, що вони часто перекидають поняття моральних, емоційних та вольових якостей. Негативні, з суспільної точки зору, якості набувають для них позитивного значення. Наприклад, впертість, нахабство, «бездумна» рішучість, готовність скоїти злочин, спритність, безпринципність, підпорядкування друзям-злочинцям, розуміється ними як «сила волі», сміливість, інтелектуальність, чесність.

Нездатність адекватно оцінити себе, своє місце в суспільстві, скоєний злочин, призначене покарання, життя та відносини людей проявляється у безвідповідальності, байдужості, безтурботності, соціальному інфантілізмі.

По відношенню до інших людей та колективу для засуджених-підлітків типовим є прийнятне ставлення до утримання, яке супроводжується проявами грубості, скритності, нечесності тощо. У виправних установках може відбуватися подальше спотворення моральних уявлень та укорінення їх у поведінці та свідомості, що негативно вплине на їх подальшу ре соціалізацію.

Спілкування засуджених має вузькогруповий (неофіційний) характер, що сприяє процесу виправлення, позитивному соціальному розвитку особистості засуджених. Тим більше, що в середовищі засуджених підліткового віку домінуючу роль відіграє фактичне спілкування (спілкування заради спілкування), яке найчастіше є переказом різних життєвих подій, в яких фігурують бійки, зв'язки з жінками, злочинними групами тощо.

Слід підкреслити, що ставлення засуджених підліткового віку до друзів малої групи є домінуючим. Саме друзі є тією малою групою, на норми, правила та цінності якої в умовах ізоляції орієнтується засуджений.

У такій групі засуджених знаходить захист та психологічну підтримку, водночас він зобов'язаний дотримуватися встановлених групових правил поведінки. Мала група жорстко обмежує самостійність та ініціативу її членів. Тому більшість засуджених підліткового віку відчувають страх від того, «як подивляться на його вчинок інші».

Поряд із ставленням до групи особливе місце посідає ставлення до батьків. Відносини з батьками є неоднозначними. Одні засуджені виявляють доброзичливість, чуйність, прихильність, інші, навпаки, жорстокість, ворожість. Перебудова системи відносин підлітка має проблеми як зовнішнього, так й внутрішнього характеру та багато в чому залежить від підтримки їх рідними людьми.

При негативному ставленні до батьків процес виправлення особистості підлітка-засудженого багато в чому залежить від наявності таких якостей, як сміливість, витримка, самостійність, наполегливість, рішучість, які необхідно розвивати у процесі виховання правопорушників.

Ставлення до скоєного злочину і покарання засуджених підліткового віку найчастіше пов'язані з проявом таких якостей, як безпринципність, індивідуалізм, безвідповідальність щодо інших. Це супроводжується відчуттям відсутності вини, оскільки вони часто перекидають розуміють свій злочин, намагаються пом'якшити свою вину, посилаючись на обставини та перекидаючи відповідальність на інших.

Такі аргументи поділяються і підтримуються у середовищі засуджених і тому блокують прояв самокритики, вольові зусилля особистості, створені задля перебудову сформованої мотивації. Реалізація цього залежить від якостей, які у засуджених підлітків не розвинені. Вони не повною мірою здатні контролювати свою поведінку та підпорядковувати її встановленим нормам та правилам в умовах виконання покарань, відмовитися від підпорядкування негативній волі інших людей, гальмувати імпульси, що заважають здійсненню мети, що є передумовою формування установки на виправлення [3].

Ставлення підлітків-засуджених до виправлення проявляється у таких якостях, як пасивність, лень, недобросовісність, безвідповідальність, легковажність, песимізм, байдужість. Одна з причин цих якостей у характері засуджених підліткового віку полягає у відсутності позитивних інтересів, трудових навичок, що робить їх малоздатними до активної життєдіяльності.

Стосовно праці та конкретного завдання проявляються цілеспрямованість, самостійність, організованість, наполегливість. Ці якості у підлітків-засуджених не виражені. Вони не можуть довго утримувати у своїй свідомості поставлену мету. Питання подальшого життя відкладаються («потім», «все само по собі налагодиться» тощо).

У засуджених підліткового віку переважає пасивна установка відбуття покарання без зміни своєї особистості. Засуджені підлітки рідко планують свої дії та вчинки, орієнтуючись на подальші життєві цілі, виявляється нерішучість та відсутня наполегливість. Тому їх діяльність та поведінка носять найчастіше нестійкий, імпульсивний характер. При виконанні різних видів робіт засуджені підліткового віку потребують допомоги, підтримки та поради.

Активність підлітка-засудженого ґрунтується переважно на чуттєвому сприйнятті, емоціях. Як тільки діяльність втрачає свою емоційну привабливість, настає апатія та спад вольової енергії. Тому виконання різних завдань засудженими потребує здійснення зовнішнього контролю.

Засудженим підліткового віку притаманні підвищене сприйняття та вразливість, наслідуваність, при цьому відсутні міцні переконання та критичність розуму. Тому в характері нерідко поєднуються позитивні та негативні моральні, вольові, інтелектуальні якості, які зумовлюють суперечливі вчинки та дії. Таке становище посилюється різними за своєю спрямованістю впливами на підлітка-засудженого з боку мікросередовища засуджених, батьків (родичів), друзів в установі виконання покарань та на волі. Це створює труднощі у розбудові суперечливих відносин засуджених.

Для засуджених підліткового віку є типовою підвищена самооцінка. Їх характерні підлітковий максималізм (нетерпимість до чужої думки, особливо дорослих, категоричність, індивідуалізм, відсутність самокритичності), хизування своїми негативними особистими якостями, недоліками. У прагненні підтвердити свою самооцінку засуджені порушують режим в установі виконання покарань, виявляють такі якості, як агресивність, нахабство.

Вважаємо, що успішність діяльності (робота, навчання, громадська робота) у засуджених підліткового віку пов'язана з цілеспрямованістю, наполегливістю у подоланні труднощів, але поряд з ними має місце неорганізованість, упертість, пасивність, які виявляються як підлітковий протест. Розбіжності між вимогами педагогічного колективу та вимогами неофіційної малої групи – одна з найчастіших причин внутрішніх особистісних кон-

фліктів, психологічних зривів засуджених, що призводить їх до відкритого прояву негативного ставлення до адміністрації. Наявність в засуджених підліткового віку суперечливого та негативного ставлення до виправлення, зазвичай, пов'язані з невмінням долати життєві проблеми, що є характерним показником нестійкості поведінки.

Для подолання психічних станів, що негативно впливають на психіку засудженого, для успішної ресоціалізації неповнолітніх засуджених, необхідна комплексна система застосування психолого-педагогічних, а також медичних заходів, спрямованих на забезпечення відповідних умов життя засуджених, зведення до мінімуму негативних наслідків позбавлення волі та різниці між життям в ув'язненні й на волі, зміцнення соціально-корисних зв'язків з рідними [4].

Отже, можна зазначити, що соціально-психологічні особливості неповнолітніх засуджених мають певні особливості, на відміну від дорослих злочинців. Підлітки більше піддаються негативному впливу соціальної ізоляції, оточенню та умовам відбування покарань. Тому, в роботі з неповнолітніми засудженими потрібно використовувати цілий комплекс заходів з метою корекції та профілактики підліткової злочинності серед суспільства. Окрім того, обумовлено необхідність акцентування роботи з підлітками, яких засуджено на позбавлення волі на їх ресоціалізації задля формування у засуджених соціально прийнятних ціннісних орієнтацій, уміння дотримуватися соціальних норм суспільства, відчуття себе суб'єктом власної життєдіяльності, здатність планувати своє майбутнє, наявність комунікативних навичок, соціальної і правової обізнаності, а також наявність позитивних соціальних зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шостко О. Ю. Біологічні та психологічні теорії пояснення злочинної поведінки неповнолітніх у США. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_1_26
2. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність. Верховний Суд України. URL: [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/9A539844EB54F3EBC2257B7C0037FDFF](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/9A539844EB54F3EBC2257B7C0037FDFF)
3. Коць М. О. Психологічні особливості делінквентної поведінки підлітків. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки. 2016. Вип. 2(2). С. 52-57. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpr_2016_2\(2\)_12](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhpr_2016_2(2)_12)
4. Яровий А. Проблеми правового регулювання діяльності установ виконання покарання для неповнолітніх. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. URL: <http://shpargalka.org.ua/r/0753.html>